

КОНСОНАНТНІ АЛЬТЕРНАЦІЇ В ІМЕННІЙ СЛОВОЗМІНІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVIII СТ.

Наталя Русаченко

Проаналізовано консонантні альтернації в іменній словозміні староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. З'ясовано історичні причини та умови виникнення чергувань, їх регулярність і специфіку функціонування.

Ключові слова: альтернація, діахронія, іменна словозміна, консонантизм, морфологія, староукраїнська мова другої половини XVI – XVIII ст.

Проанализированы консонантные альтернации в именном словоизменении староукраинского языка второй половины XVI – XVIII вв. Выяснены исторические причины и условия возникновения чередований, их регулярность и специфика функционирования.

Ключевые слова: альтернация, диахрония, именное словоизменение, консонантизм, морфология, староукраинский язык второй половины XVI – XVIII вв.

The alternation of consonants in the Old Ukrainian language in the second half of the XVI – XVIII century is characterized. It is established the historical reasons and conditions of alternation, their functional significance and regularity is investigated, the specificity of processes in word-formation and accident is detected.

Key words: morphonology, diachrony, consonantism, alternation, accident, word-formation, Old Ukrainian language in the second half of the XVI–XVIII century.

Морфологічний аналіз, у центрі уваги якого перебувають проблеми фонологічної структури морфем, досить довго сприймався як складова частина фонетичного аналізу, а тому морфологічну проблематику принагідно розглядали в курсах фонетики сучасної української літературної мови або історичної фонетики української мови і зводили до загальної характеристики появи та функціонування вокалічних і консонантних альтернацій.

Вочевидь, актуальними проблемами на сьогодні є дослідження методики морфологічного аналізу в історичному аспекті; розкриття причин і механізмів розвитку фонемних модифікацій морфем; визначення ролі морфологічних засобів в організації та розвитку словозмінних і словотворчих парадигм; характеристика взаємозв'язків між фонетичними та морфологічними явищами з урахуванням діалектних особливостей української мови; зіставлення історичних і сучасних явищ морфології з метою пошуку паралелізму в їхньому розвитку.

Для вивчення морфонологічних модифікацій в історії української мови основоположне значення мають ідеї Ю. Шевельова, О. Мельничука, П. Тимошенка, С. Бевзенка, С. Самійленка, М. Жовтобрюха, В. Русанівського та ін.

Мета дослідження – схарактеризувати консонантні альтернації у староукраїнській мові другої половини XVI – XVIII ст., коли формувалася українська літературна мова, відбувався поступовий перехід до національних літературних норм. Важливо встановити історичні причини виникнення чергувань, дослідити їх регулярність і функціональне навантаження, виявити специфіку у процесах іменної словозміни.

Чергування приголосних, порівняно з чергуваннями голосних, являють собою новотвори, що виникли й розвивалися вже в окремих слов'янських мовах, у тому числі українській. Умови їх морфологізації визначити легше, аніж голосних. Причиною появи чергувань приголосних вважають процеси палаталізації (пом'якшення задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду, пом'якшення губних і зубних приголосних перед **ј**). Характерним є те, що чергування приголосних, на відміну від вокалічних, відбуваються на морфемних швах у процесі поєднання основи та словозмінного або слотовірного афікса.

Консонантні чергування можна поділити на групи, альтернанти яких реалізовані: а) задньоязиковими і шиплячими звуками; б) задньоязиковими і свистячими; в) передньоязиковими твердими і м'якими звуками.

Найактивнішими в текстах пам'яток виявляються **чергування твердих та м'яких звуків**. Вони виступають у двох різновидах: а) як заміна основного твердого приголосного м'яким; б) як заміна м'якого твердим. Перший різновид представлено рядом альтернацій переважно в іменниках I і II відмін, другий – в іменниках III відміни.

Зокрема, чергування <Т ~ Т'> зафіксовано у формах:

а) місц. відмінка одн. іменників II відміни чол. та серед. родів перед флексією **-ѣ, -е**: *на животе (ВГ, 28), въ листе (28), по обѣдѣ (Розм., 17); в(ь)*

дѣлѣ (ДН, 148), в(ь) полѣ (158), о правилѣ (КЗ, 191); в млине (ВГ, 38), в винѣ (АД, 107 зв.), о брашнѣ (КЗ, 191); в реестрѣ (АО, 47), в хуторѣ (АК, 175), о зборѣ (АК, 61); на переказе (ВГ, 31), в записе (29), в часе (37);

б) місц. відмінка одн. іменників І відміни жін. роду перед флексією **-ѣ**: в хате (ВН, 149), при цнотѣ (ЛР, 89), на почтѣ (АК, 214 зв.); в шкоде (ВГ, 31), на воєводѣ (Розм., 72а), в аре(н)дѣ (ЛР, 82); в школѣ (Розм., 7), в(ь) хвалѣ (ВХ, 539 зв.); в пухлинѣ (АД, 88), в ранѣ (87);

в) дав. відмінка одн. іменників І відміни чол. та жін. родів перед флексією **-е (-ѣ)**: сиротѣ (АО, 56), Микитѣ (ЛР, 78); персонѣ (Розм., 72а), сатанѣ (КЗ, 45), сторонѣ (ДН, 165).

У формах род. відмінка одн. засвідчено паралельне написання **р** та **р'** в кінці іменних основ: *господаря* (ВГ, 39), *сентября* (35), *декабра* (36), *генваря* (37) і *генвара* (ВН, 152), *писаря* (ВГ, 39) та *писара* (49), *Юря* (ВН, 151), *арендара* (ВН, 152), *Олизара* (156) та *Олизаря* (160), *сентябра* (ЛР, 76) та *сентября* (78). Звичай не розрізняти на письмі **р** та **р'**, започаткований з XI ст., тривав аж до XVIII ст., що було спричинено складною артикуляцією цього приголосного [4, 251, 254]. Крім того, ствердіння колишнього м'якого **р'** незалежно від позиції є характерною рисою консонантизму північних і майже всіх південно-західних говорів української мови [2, с. 72].

Тексти пам'яток фіксують чергування <Т ~ Т'> у відмінкових формах іменника *дити* – *дѣтем* (ВГ, 35; АД, 85). Щоправда, в оруд. відмінку маємо написання *детми* (ЛР, 86; ВН, 161), *смертми* (КЗ, 42), оскільки м'якість приголосних далеко не завжди була відбита в тогочасному традиційному правописі.

Інший варіант – <Т' ~ Т> в іменній словозміні трапляється рідше. Його зафіксовано у формах:

а) род. відмінка множ. іменників III відміни жін. роду перед флексією **-ей**: *волостей* (ВГ, 29), *печатей* (39), *сыножатей* (ВН, 161), *твердостей* (АД, 78). За аналогією до відповідних форм виникло закінчення **-ей** та утворилося чергування <Т' ~ Т> в іменниках II відміни чол. роду – *гостей* (УВ, 33; Р, 19),

локтей (Розм., 50а); коней (ВГ, 32), окуней (АД, 108); князей (ВН, 156), п[ѣ]н[я]зей (Розм., 51а; ВН, 151).

б) оруд. відмінка одн. іменників I, II відміни чол. роду перед флексією **-ем, -єю**: *Костем* (ЛР, 83), *зятем* (83), *ноз(ъ)те(мъ)* (НЛ, 31); *Василем* (ЛР, 85), *москалем* (78); *слизнем* (ВН, 156), *конемъ* (КЗ, 184); *отвѣтчицею* (ДН, 171), *палицею* (159), *марнотравцею* (КЗ, 187), *дѣвицею* (41), *третицею* (195). Відсутність пом'якшеного варіанта основи в початковій формі *Кост* (ЛР, 83), *зят* (79) пояснюється впливом книжної орфографії (м'якість надрядкових літер на письмі звичайно не позначалася).

Тексти другої половини XVII ст. фіксують і давніші форми. Так, у род. відмінку множ. іменників перед старою флексією **-ій (-ий)** чергування <Г' ~ Т> не відбувається: *печатий* (ЛР, 87), *дѣтій* (АО, 55), *свиній* (АО, 47), *гусій* (АО, 55), *людій* (АО, 49). Зазначені форми відбивали південно-західні діалектні впливи, проте в новій літературній мові, сформованій на південно-східній основі, вони вийшли з ужитку.

Відсутність пом'якшеного варіанта основи у формах оруд. відмінка іменників *приятелми, обывателми, людми*, зафіксовану в текстах пам'яток різних періодів, пояснюється знову ж таки правописною традицією не позначати м'якість приголосних над рядком, а часто – і в рядку.

Треба зауважити, що в род. одн. іменників II відміни в пам'ятках різних стилів та жанрів трапляються форми із твердим кінцевим приголосним основи **-ц**: *м[ѣ]с[я]ца* (ЛР, 85), *кадилницу* (ВХ, 547). Така непослідовність прийшла з церковнослов'янської мови, де не було опозиції **ц** та **ц'**. До того ж, у частині болгарських говірок звук [**ц'**] ствердів дуже рано. Тому церковнослов'янські рукописи болгарського походження, що потрапляли в Україну, були позначені хаотичністю щодо вибору «йотованих» чи «простих» букв після **ц** [4, 789]. Крім того, диспалаталізація **ц'** у кінці слова і перед голосними **а** та **у** в буковинських і гуцульських говірках зумовлена впливом молдавсько-румунських говорів [2, 74], а в північноукраїнських – білоруських та західноукраїнських запозичень [4, 791].

Чергування твердих та м'яких звуків представлені значною кількістю прикладів і в прикметникових парадигмах. Щоправда, тексти пам'яток засвідчують деякі особливості. Це пов'язано з функціонуванням у староукраїнській мові в наз. відмінку одн. чол. роду закінчень **-ий** та **-ій** на місці традиційного **-ый**. Причини варіювання прикметників на **-ий**, **-ій**, **-ый** полягають у взаємодії книжної і розмовної мови, а також є результатом впливу на літературну мову школи (підручників граматики). Поява паралельного вживання **-ий**, **-ій** припадає на XV ст. Вживання цих варіантів у прикметниках з основами на твердий приголосний активізується у XVII ст. і особливо поширюється у XVIII ст. Закінчення **-ій** фіксується в пам'ятках, різних за місцем походження. Отже, малоймовірним видається те, що орфографічний різновид **-ій** – це вираження впливу за аналогією прикметників з м'якими основами на відповідні прикметникові основи з кінцевими твердими приголосними [1, 67].

Так, у проаналізованих текстах форми наз. відмінка одн. чол. роду з м'якими варіантами основ протистоять формам інших непрямих відмінків з твердими кінцевими сегментами основ. Форми чоловічого роду за цією ж ознакою протиставляються формам жіночого та середнього родів.

Найчастіше пом'якшений або м'який варіант прикметникової основи перед флексією **-ій** з'являється в кінцевому сегменті кореня або у складі суфіксів **-к-** (**-ськ-**), **-ов-**, **-н-**. Так, чергування <к' ~ к>, <в' ~ в>, <н' ~ н> тощо засвідчені в парадигмах слів: *гадяцкій* (ДН, 147), *норемберскій* (АД, 78), *слободскій* (ДН, 176), *пристайловскій* (175), *сѣлскій* (175), *слуцкій* (ЛР, 81), *карнаскій* (АД, 89); *жолондковій* (83), *рожовій* (80), *лѣсковій* (82), *полковій* (ДН, 165), *войсковій* (164), *полинковій*; *хорій* (АД, 80) (79), *білій* (82), *злій* (82), *старій* (ДН, 173), *простій* (АД, 87).

Пом'якшений варіант основи в наз. відмінку одн. маємо і в займенникових формах: *каторій* (АД, 78), *такій* (77) та ін. У тексті ДН твердий варіант основи представлений послідовно у прізвищах та відтопонімних утвореннях: *Богаевский* (ДН, 164), *Сухий* (148), *Воблий* (148),

Данковский (161), Сутковий (148); бѣлицкий (148), веприцкий (164), лубенский (164), подолковский (175).

У тексті АД твердий варіант прикметникової основи в наз. відмінку однини чол. роду трапляється рідше: *звичайний (АД, 78), ядовитий (84), болящий (79), суптелний (78), волоский (79)*. Засвідчується в обох текстах і паралельне вживання флексій **-ий** та **-ій**. Зрідка фіксуються прикметники з **-ый**, які належать до архаїчних рис української діалектної морфології [1, 68]: *звичайный (АД, 78), высланный (ДН, 161)*. У текстах пам'яток XVI та XVII ст. флексія **-ый**, паралельно із флексією **-ий**, трапляється набагато частіше.

У сучасній українській мові чергування твердих і м'яких приголосних разом із відмінковими флексіями протиставляють прикметникові, дієприкметникові та займенникові форми наз. відмінка чол. роду в однині та множині. Що стосується староукраїнської мови, то проаналізовані тексти дають можливість констатувати, що аналогічні альтернації не завжди мали місце у словозмінних парадигмах, оскільки, як уже було зазначено, у наз. відмінку одн. прикметники, дієприкметники та займенники чол. роду мали закінчення **-ій** на місці звичайного **-ий**. Отже, у мові існували паралельні форми. У зв'язку з цим є сенс говорити про чергування, якщо в тексті паралельно представлені форми того самого слова в наз. відмінках одн. та множ..

Тексти пам'яток XVI та першої половини XVII ст. чергування в зазначених позиціях не фіксують. Маємо: *домовый (ВГ, 29) ~ домовые (35), который (36) ~ которые (39), оный (31) ~ оные (35), оранский (30) ~ оранские (38), возный (ВН, 147) ~ возные (153), писанный (150) ~ писанные (159), черный (153) ~ черные (153), шляхетный (ДН, 155) ~ шляхетные (153)*. Із другої половини XVII ст. тексти починають фіксувати паралельні форми з чергуванням і без нього: *червоный (ЛР, 81) ~ червоные (81), лохвицъкий (78) ~ лохвицкіе (86)*.

Тексти XVIII ст. представляють у зазначеній позиції навіть чергування <Т' – Т>: *подданий (ДН, 159) ~ подданіе (149), который (165) ~ которіи (160),*

бѣдній (КЗ, 188) ~ бідние (185), старій (185) ~ старие (185), честній (196) ~ честние (44), которій (АД, 82) ~ которіе (77).

Аналогічні зауваження можна зробити і щодо протиставлення форм наз. та непрямих відмінків множини. У сучасній мові в зазначених позиціях відбувається чергування пом'якшеного (перед флексією **-і**) і твердого звуків (перед флексіями **-их, -ими, -им**). У староукраїнській мові це чергування теж відбувається непослідовно, оскільки у наз. відмінку множ. маємо подекуди стару флексією **-ье** на місці **-і**. У текстах XVI – першої половини XVII ст. чергування в зазначених позиціях взагалі відсутнє: *вечные (ВГ, 29) ~ вечными (39), замковые (38) ~ замковыхъ (28), крєвные (29) ~ крєвныхъ (28), крєвнымъ (38), оранские (38) ~ оранскихъ (39), оранскимъ (35)*. Із другої половини XVII ст. тексти фіксують паралельні форми: *горъные (ЛР, 83) ~ горъныхъ (88), голюнские (83) ~ голюнскихъ (83), декъретовіе (86) ~ декъретовыхъ (89), покъревніі (85) ~ покъревными (86), которые (78) ~ которыми (82)*. Найкраще чергування відбиті в пам'ятах XVIII ст.: *многіе (АД, 77) ~ многихъ (80), поверховніе (78) ~ поверховнихъ (77), свѣжіе (78) ~ свѣжихъ (88)*.

Чергування задньоязикових зі свистячими та шиплячими звуками в текстах пам'яток трапляються рідше, не характеризуються продуктивністю і обмежуються іноді поодинокими прикладами. Винятками є чергування задньоязикових [к], [х] та горлового [г] зі свистячими [ц'], [с'], [з']. Треба зауважити, що цей вид альтернацій є специфічною рисою іменної словозміни, оскільки в дієслівній словозміні та словотворі фіксується дуже рідко.

Альтернація <к ~ ц'> має найбільшу сферу дії. Вона представлена у формах:

а) дав. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду, найчастіше на позначення істот: *матце (ВГ, 34), внуцѣ (АО, 56), малжонце (ВГ, 38), доцѣ (ЛР, 85), сметячяницѣ (ВН, 158), осауцѣ (ДН, 175), Редицѣ (160);*

б) місц. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду та рідше II відміни чол. роду перед флексією **-ѣ** (зрідка – **-е**): *на руце (ВГ, 196), в бо(д)нарицѣ (АО,*

45), в кабацѣ (ЛР, 78), на ярмарцѣ (88), к ставцѣ (АК, 59 зв.), по записцѣ (АК, 63), на сту(й)цѣ (АК, 178 зв.), в водцѣ (АД, 82), в головцѣ (84), на ринцѣ (89), в сироватцѣ (84), на терцѣ (88), в хустцѣ (87).

Альтернація <г ~ з'> фіксується рідше і виявляє активність у тих самих формах, зокрема у дав. відмінку одн. імен. І відміни жін. та чол. роду перед -ѣ (-е, -и) маємо: *слузе* (ВГ, 36), *стилузе* (36), *Ядвизи* (ВН, 158). У місц. відмінку одн. іменників І відміни жін., рідше чол. роду маємо: *в книзі* (Розм., 2), *в дорозе* (2а), *на крузе* (ЛР, 77), *в лузѣ* (АЧ, 120), *на дорози* (263), *на нозѣ* (НЛ, 88).

Альтернація <х ~ с'> трапляється зрідка, оскільки кількість слів із кінцевим -х обмежена. Чергування засвідчене знову ж таки у формах місц. відмінка одн. іменників І відміни жін. роду: *при мачосѣ* (ЛР, 89), *ко стрѣсѣ* *при Богданисѣ* (АПГУ, 45) та дав. одн. іменників І відміни жін. і чол. родів на позначення істот: *Прокописѣ* (АПГУ, 6), *Стесѣ* (81), *Тимчисѣ* (101), *Михайлисѣ* (66). Тексти пам'яток зрідка фіксують в іменникових парадигмах і форми без чергування <х ~ с'>: *в ухѣ* (АД, 83).

У текстах пам'яток розглянутих періодів відбито чергування <к ~ ц'>, <г ~ з'>, <х ~ с'> у старих формах місц. відмінка одн. та множ. іменників І відміни, II відміни чол. роду давніх -*ѣ основ перед закінченням -ехъ [3, 62]: в *пророцехъ* (Нег., 110), в *до(л)зехъ* (ВГ, 37 зв.); наз., знах. відмінків множ. перед -и (-ѣ): *дуси*, *бози*, *патріарсі* (Вл., 334 зв.). У текстах альтернація <к ~ ц'> трапляється у формі двоїни – *обидва итуце* (Розм., 56а), *два язци* (НЛ, 87 зв.).

Чергування задньоязикових [к], [х] та горлового [г] із передньоязиковими шиплячими [ч], [ш], [ж] у словозмінних парадигмах іменників обмежене невеликою кількістю прикладів і фіксується в текстах пам'яток XVIII ст. Сфера дії цього виду альтернацій охоплює творення таких форм: а) клич. відмінка іменників II відміни чол. роду перед флексією -е: *человѣче*, *даече* (КЗ, 185), *б[о]же* (ДН, 159 та ін.), *клеветниче* (Вл., 343 зв.), *хул(ь)ниче* (343 зв.); б) непрямих відмінків множ. іменників *око* та *вухо*: наз.

відмінка множ. – *очи* (ВН, 149 та ін.), *уши* (АД, 85); род. множ. – *очей* (КЗ, 189), *до ушей* (Нег., 131); оруд. множ. – *очима* (КЗ, 192), *ушима* (199); місц. множ. – *в(ь) ушахъ* (АД, 105 зв.).

Інші чергування зазначеного типу трапляються в парадигмах окремих слів у текстах пам'яток XVI – першої половини XVII ст. Зокрема, чергування м'якого передньоязикового зубного [ц'] з ясенним [ч] маємо у клич. відмінку іменника II відміни *отче* (Розм., 8а та ін.); чергування зубного [з'] із ясенним [ж] у клич. відмінку іменника II відміни – *княже* (Нег., 131).

Отже, консонантні чергування в іменній словозміні, порівняно з вокалічними, активізують свою діяльність і мають значно продуктивніший характер. Найчастіше в іменній парадигмі трапляються чергування твердих і м'яких звуків, меншою мірою задньоязикових зі свистячими та шиплячими. Найбільшу активність серед останніх виявляють альтернації <г ~ з'>, <к ~ ц'> та <х ~ с'>, які являють собою специфічну рису іменної словозміни, оскільки в дієслівній та у процесі словотворення фіксуються зрідка.

У сфері морфологічних змін засвідчена тенденція до протиставлення прямих і непрямих відмінків у парадигмі однини, тобто до морфологічного виділення форми наз. відмінка. В іменниках I, II відмін чергування приголосних найчастіше трапляються у формах місц., оруд., дав. відмінків одн. Що стосується іменників III відміни, то в них тексти пам'яток засвідчують чергування приголосних у род. одн. та множ.

У прикметниковій, дієприкметниковій та займенниковій парадигмах фіксуються, як правило, тільки чергування твердих та пом'якшених парних звуків, які мають деякі особливості у функціонуванні. Зокрема, в текстах пам'яток фіксуються альтернації, яких немає в сучасній українській мові. Тексти XVIII ст. засвідчують форми наз. відмінка одн. чол. роду із пом'якшеними варіантами основ, які протиставляються формам непрямих відмінків та родовим формам із твердими кінцевими сегментами основ. Крім того, чергування м'яких звуків із твердими, які в сучасній мові відбуваються в непрямих відмінках множ. прикметників чол. роду, у текстах XVIII ст.

фіксуються непослідовно, оскільки мають місце старі форми наз. відмінка множ. із флексією **-ые**.

Умовні скорочення назв джерел

АД – Лікарський порадник «Аптека домова» за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, ш. ДА/905л; **АК** – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422. **АО** – Акти села Одрехови. – К.: Наук. думка, 1970. – 260 с.; **АПГУ** - Актывые книги Полтавского городского уряда XVII века / Ред. и примеч. В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1912-1914. – Вып. 1-3.; **ВГ** – Волинські грамоти XVI ст. / Підгот. до вид. В.Задорожний та А.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.; **Вл.** – Драма «Владимерь» Ф.Прокоповича, список I пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.6527; **ВН** – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини / Підгот. до вид. В.В.Німчук та ін. – К.: Наук. думка, 1981; **ВХ** – «Вѣнецъ Х[ристо]въ зъ проповѣдій неделныхъ» А.Радивиловського, друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р. Примірник НБУ, ш. Кир.59; **ДН** – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1986; **КЗ** – Зиновійв Кл. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. В.Колосова та І.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971; **ЛР** – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Зб. актових документів / Підгот. до вид. О.Маштабей, Б.Самійленко, Б.Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986; **Нег.** – Євангеліє в перекладі Валентина Негалевського, 1581 р. Рукоп. НБУ, ш. 4511/1636; **НЛ** – «Ніжинський літопис», повісті, легенди та ін, XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. Ніж. 34; **Розм.**– Розмова (близько 1575 р.). Фотокопія рукопису. Збер. в НБУ.

Список використаної літератури

1. Грищенко П.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наук. думка, 1978. – 207 с.
2. Залеський А.М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 50 – 96.
3. Керницький М.І. Система словозміни в українській мові : На матеріалі пам'яток XVI ст. – К.: Наук. думка, 1967. – 288 с.
4. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – XII, 1054 с.